

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.922: 316.61

ЗІНЧЕНКО Володимир Петрович

*доктор психологічних наук, академік РАО,
професор Науково-дослідницького університету
«Вища школа економіки» (м. Москва)*

СЛОВО ТА ОСОБИСТІСНЕ БУТТЯ

Стаття присвячена аналізу слова як складного феномену, який визначає особливості психічного життя особистості і виступає універсальним механізмом вираження її внутрішнього світу. Проаналізовані погляди на значення слова в житті психологів, філософів, літераторів.

Проаналізовані теоретичні погляди на роль слова у становленні вищих психічних функцій людини, інтеріоризації та особистісному розвитку. З'ясоване співвідношення слова та діяльності людини, слова та вчинку особистості.

Підкреслено, що засвоєння норм культури особистістю відбувається за допомогою слова, в якому поєднуються його сила, ейдетична енергія, енергія дії та самого суб'єкта діяльності.

У статті проаналізовані особливості взаємозв'язку зовнішнього та внутрішнього мовлення, єдність слова, образу і дії у психічній активності суб'єкта; особлива роль внутрішнього мовлення у становленні особистості. Описано особливості гетерогенності та гетерогенезу слова у його відношенні до тасмниці творчості.

Ключові слова: *слово, буття особистості, смисл слова, мовлення, гетерогенність та гетерогенез слова.*

В моем начале – мой конец <...>

В моём конце мое начало.

Т.С. Эллиот

В начале было слово

Ин. 1.1.

От всего человека нам остается часть Речи

И. Бродский

Гетерогенність слова. Якщо *початок* співвіднести з життям окремої людини, то *між* початком і кінцем, означеними в наведених фразах, розташована хронотопія свідомого та несвідомого життя людини. *У Ньому* (у Слові) *було життя, і життя було світлом людям* (так звучить переклад С. Булгакова) (Ин. 1 : 4). *І Слово стало плоттю і було з нами, повне благодаттю та істиною* (Ин. 1 : 14).

Все ясно только в мире слова.

Все в слове истина дана.

Ф. Сологуб

Як будь-яка брехня: *Мысль изреченная есть ложь*. Для одного Слово – це Бог, для іншого бог – лише слово. Для одного Слово – Дух, для іншого – лише літери. Ми не знаємо долю слів, серед яких живемо, сказав свого часу мудрий В. Шкловський. Сьогодні важко назвати вдалою долю російського слова. На елліністичній природі російського слова не найкращим чином відобразилися багаторічні зусилля *самозванців думки, сумних наборщиків готового смислу, гендлярів сенсом життя, маніпуляторів свідомістю*. Позбавлена смаку до слова ідеологія руйнує мову не лише як засіб спілкування, але й як інструмент мислення.

* * *

Г.Г. Шпет наполягав на тому, що не чутливість, не дія, а слово, котре він розглядав як соціальну річ, є першим та головним *principium cognoscendi*. Л.С. Виготський назвав слово зародком науки. М. Гайдеггер пішов ще далі, стверджуючи, що Слово – це *Дім буття*. На увазі мається, звичайно, мова, що говорить, слово. Як воно стає ним? На якій підставі можна вважа-

ти слово головним принципом пізнання? Слово – чи воно істина, чи брехня – втілюється у справі. В.Л. Рабінович, котрий спеціально аналізував співвідношення слова й дії у біблійних текстах, продемонстрував, що в них слово прирівнюється до діла, кличе до дії, має діло наслідком. Слово Ісуса Христа підтверджується діянням, дією, дивом, вчинком. Таке виповнене й наповнене дією слово олюднюється [14, с.143-145.]. А людина стає словесною істотою, за Ж. Лаканом – *parlêtre*, буквально – словістотою. «Слово Одкровення ближче до поетичної мови, ніж до теоретичного дискурсу <...> це поетична мова, котра, однак, не може захоплюватися описами та динамічна за своєю природою. Таке слово – не розмірковування, не опис, а "ділання"» [1, с.825]. Розлад між словом та справою не безпечний:

*О бездарный разлад
между делом и словом!
Ты, разлад, как разврат:
с кем повелся – тот сломан.*

Р. Казакова

За В. Гумбольдтом слово – це енергія, сила, діяльність. Воно також дія, перформатив, вчинок:

*Солнце останавливают словом,
Словом разрушают города.*

Н. Гумільов

Що там Сонце. Коли кухарки звільнили кухні та почали керувати державою, вимовлене на них незле тихе слово порушило (чи до основ?) *Союз нерушимий*. Його кінець передрікли діти, коли в 1971 році під час під час пишних урочистостей на честь 100-ліття В.І. Леніна вони почали з дитячих садочків приносити анекдоти про нього [8]. Сподіваюся, ми побачимо на що здатне мовчазне «бульварне», голосне «з площ» і написане «блоггерське» слово? Їх об'єднує те, що вони є вільними словами. Й. Бродський, звичайно, був правий, коли говорив, що словесність – донька свободи. Так само вірним є і те, що словесність, слово розширюють число ступенів свободи поведінки й діяльності, як правий і В. Шкловський, котрий стверджує, що слово вивільнює душу з тісняви. Сподівання на слово виправда-

не тим, що саме слово вже є подією. В.В. Бібіхін ставить питання: «Де ж подія? У поєднанні слів? У «переживанні»? Або – або вона вже є у слові, слові, і лише увійти, прийняти, донести, - у словесному естві людини, тільки не зрадити його?» [4, с.376] Те ж і з ділом: «будь-яке діло завжди у слові, у тому сенсі, що будь-яке діло раніше, ніж його хочуть описати, висловити, вимовити, занести в історію, уже приєднане до смислу, основи слова» [4, с.369].

Навіть непочуте чи почуте, але витіснене й замовчуване слово має можливість збуватися.

Смисл, що знаходиться в основі слова, перебуває над ділом, дією, у тому числі й над перцептивним, мнемічним, розумовим. Бібіхін не схильний розділяти багаторазово в різних мовах переплетені слово та діло, «мову» і річ, подію, легенду, історію.

Там, де діло, потрібен також його образ – спосіб діє і його обставин. Значить, слово також світло, досвід і образ, воно дозволяє бачити незримо. Уведення ейдосів виникло з розгляду словопонять, писав Аристотель. Схоже у Б. Пастернака: *Образ мира в слове явленный*. Словом також і зведений.

У ньому явлена особистість та її внутрішній світ (*внутрішній Град*). Слово – не лише зачинатель та актуалізатор образів. Воно саме не лише термін, але й образ. «Слово – не обман, не символ лише, слово – дійсність, уся без рештку дійсність є слово, звернене до нас, почуте нами <...> Пластика, музика, живопис – словесні. Така – зовнішність їхня; через словесність, властиву їм, вони дійсні. Це – реально-художня мова» [18, с.196-197]. Наприклад, «танцеслово», балет.

У слові концентрується та в ньому виражаються наші почуття, переживання, емоції. Православна традиція прирівнює слово до любові (П. Флоренський). У слові виражаються як «доводи серця», так і «доводи розуму». Таким чином, живе слово, як і образ, як і живий рух (дія), поза якою неможлива ні актуалізація, ні втілення перших, утримує в собі найголовніші атрибути душі: пізнання, почуття і волю. *Слово – Псіхея*, сказав О. Мандельштам. У свою чергу, душа, що розглядалася Аристотелем як перша ентелехія тіла, виражає себе через тонкі вібрації,

тобто через той живий рух, у слові, в образі, у справі. Дорівнювання слова до душі не повинно бути неочікуваним. Воно не перше. Наведу неймовірно близькі за змістом висловлювання про те, що являє собою витвір мистецтва. В. Гумбольдт: «Будьякий твір мистецтва, як і художника, що створив його, можна розглядати як самостійного індивіда. Це живе ціле. Воно має внутрішню силу і життєвий принцип, завдяки котрому він впливає певним чином» [7, с.224]. В.В. Кандінський: «істинний твір виникає таємничим, загадковим містичним чином "з художника". Відділившись від нього, він отримує самостійне життя, стає особистістю, самостійним суб'єктом з духовним диханням, що має також реальне матеріальне життя, він стає *істотою* <...>. Він живе, діє, бере участь у створенні духовної атмосфери» [10, с.99]. Отже, художній твір – жива істота, суб'єкт, індивід, особистість, свого роду об'єктивована суб'єктивність Майстра. В основі художнього твору, вербальне воно чи невербальне, знаходиться слово. Воно ж обов'язково входить у його внутрішню форму. Тому наведені вище порівняння відносяться також і до слова. Керуючись близькою логікою, О. В. Запорожець відділену від людини дію розглядав як зовнішнього суб'єкта. О. Мандельштам говорив: «Голос – це особистість». Закінчу цей перелік порівнянням Г.Г. Шпета: Особистість є словом, і вимагає свого розуміння. Вона має свої чуттєві, оптичні, логічні та поетичні форми. Це твердження Шпета пов'язане з іншим. Об'єкт є предмет і суб'єкт разом. Розширюючи це положення, можна сказати, що культура, котра розглядається як об'єкт, є *слово і суб'єкт* разом. Сказане не суперечить характеристиці культури, даній Шпетом: «Слово є не лише явищем природи, але також і принципом культури. Слово є архетип культури; культура – культ розуміння, слова – втілення розуму» [18, с.207]. Немає культури без суб'єкта, котрий розуміє, без особистості, що втілює розум у слові. Значить, і слово і культура гетерогенні. Слово не лише переплетене у багатьох мовах із ділом, річчю, образом, легендою, подією, особистістю і т.п., але й реально вплетене в них, а вони в нього. Між людиною та мовою

(словом) встановлюється міцний емоційний зв'язок, часом – навіть діяльна любов до слова, до поезії.

Завершаючи розмову про гетерогенність слова, скажу, що саме вона робить слово дійсністю, дозволяє говорити про світ слова, презентований людині для безпосереднього сприйняття та дії з ним і в ньому. Звичайно, слово потрібно й навіть варто розглядати в якості засобу-медіатора, що репрезентує світ, у тому числі, і світ слова. Безпосередня та опосередковуюча роль слова однаково важливі у пізнанні й дії, котрі, у свою чергу, обумовлюють один одного.

Гетерогенез слова в антропогенному просторі культури. Якби моє завдання обмежувалося лише демонстрацією гетерогенності та гетерогенності слова, то тут можна було б поставити крапку. Однак оскільки питання стоїть про дім буття, у відповіді на нього повинно йтися про гетерогенез слова, образу та дії, тому треба продовжувати, тобто починати наново.

*И там, где сцепились бирюльки,
Ребенок молчанье хранит.
Большая Вселенная в люльке
У маленькой вечности спит.*

О. Мандельштам

І він – також про Б. Пастернака, який, за словами А. Ахматової, був нагороджений якимось вічним дитинством: «Набрал в рот вселенную и молчит. Всегда, всегда молчит. Аж страшно.

*Набравши море в рот.
Да прыскает вселенной».*

Можливо, завдяки своїй дитячій безпосередності Пастернак хотів *Во всем дойти до самой сути*. І це йому вдавалося. Думка про великий всесвіт і маленьку вічність не нова. Б. Паскаль говорив, що «у просторі всесвіт об'єднує і поглинає мене, як точку; у думці я осягаю її» [12, с.113]. Сказане Паскалем стосується далеко не всього: *Но в помыслах твоих вселенной нет, увы* (Жерар де Нерваль).

Всесвіт, що спить – це виклик, дитина повинна прикликати його словом, перервати мовчання, щоб вона прокинулася,

втїлилася в людині чим раніше, тим краще. Щоб стати мікрокосмом, треба *осягнути* макрокосм, *назвати* його та *вмістити* його в собі.

Не забуваймо, що така робота повинна бути виконана за час маленької вічності. Щоб її здійснити, недостатньо мати сталі інстинкти, короткозорі рефлексі, чуттєвість, пам'ять і навіть мову, що розуміються як певна сигнальна система. Слово не сигнал, а цілий світ, в який потрібно увійти, умістити його в собі та з його допомогою осягнути інші світи. Необхідне повноцінне та повновісне слово, що є засобом спілкування та узагальнення, слово, що вимагає роздумів, проникнення в його внутрішню форму, бо *за поверхністю кожного слова таїться бездонная мгла* (М. Заболоцький). Почути слово, зрозуміти його, знайти потрібне слово, а тим більше іменувати словом, породити нове слово – це велика праця. Людина приходить у людський світ, гарний він чи поганий, але він уже просякнутий та пронизаний словом. І людина має здійснити використаймо логіку М.К. Мамардашвілі, першоакти чи акти першомісткості світу й самого себе як його частини [11, с.323]. Для того, щоб це сталося, світ, що настільки в себе включає слово, його увесь можна назвати світом слова, домом буття, повинен задовольняти кантівській вимозі осяжності розумом, інтелігібельності, а немовля, котре приходить у світ, має володіти не рефлексами, а картезіанським *cogito*.

П. Флоренський писав, що «у слові виходять з мене гени моєї особистості, гени тої особистісної генеалогії до якої я належу. І тому словом своїм, вступаючи в нову особу, я починаю в ній особистісний процес» [16, с.271]. В Античності подібне називалося *сім'яним логосом*. Католицький теолог Клод Тресмонтан дав повчальну трактовку непорочного зачаття. Сама Діва Ізраїлю була підготовлена біблійною структурою людського мислення і мови до сприйняття слів Бога живого, а також до того, як отримати та виносити Логос, котрий став Плоттю, щоб явитися нам [15]. Ще раз звернемо увагу на те, що світ включає у свій склад слово і знову прислухаємося до Мамардашвілі: «... існування в нашій голові якихось осягнень, орієнтацій, різних думок, естетичних переживань передбачає ніби передісну-

вання тої самої речі, котру я описував як певну стихію чи феноменальну матерію, назвавши її Словом» [11, с.59-60].

А. Белий назвав це передіснуюче Слово зерном, що існує в душі. У немовляти окрім зерна, переданого матір'ю, Слова і cogito, повинен бути і кураж – могу. Повіримо Канту, що світ, скажімо м'яко, не цілковито абсурдний, хоча буває й таке, коли *Уровень бреда выше уровня жизни* (М. Цветаєва) і звернемося до cogito. Бл. Августин у «Сповіді» не припиняє дякувати Богові, що той дав йому розум, за допомогою якого він почав розуміти людську мову. Августин навіть сказав, що він цього досяг, спостерігаючи, куди направлений погляд дорослого та слухаючи його мову. Сьогодні це доведено за допомогою реєстрації рухів очей немовляти, що почергово фіксує погляд на очах та губах дорослого та простежує за поглядом (Августин не просто дійшов до цього, а спостерігав за немовлятами!). Подібні акти першомісткості Мамардашвілі, за Кантом, назвав «фактами розуму»: «не розумним знанням окремих фактів, їхнього, так би мовити, відображення, а сам розум як здійснене знання що неможливо передбачити наперед, увести припущенням, замістити «могутнім розумом» і т.д. Свідомість може бути і може не бути. І якщо такий «факт» є, він усюдисущий та усюдичасний у відкритому ним полі та полі можливостей мови й історії (чи просторі – часі первинної семіотизації)» [11, с.324].

Чи є такий акт (і «факт») в індивідуальному розвитку? Чи можемо ми довіритися спостереженням Августина, а найголовніше – його інтерпретації? Чи дійсно у немовляти є розум, ким би він не був подарований – розум (як «утілений розум»), що породжує думку раніш, ніж з'явиться мислення? Адже мислення – це апарат для обдумування думок (В. Біон), а якщо немає думок, немає на чому будувати апарат. Розум, свідомість – це не інстинкти та рефлекси, навіть не готовність до досвіду, не первинна (нефіксована) установка, не лише потенціал дії, в яких деякі дослідники бачили початок передпсихічного і психічного розвитку дитини. Може, правий був М. Волошин, коли говорив, що Дитина – невизнаний геній серед буденно сірих людей, котрим морально важко визнати дитячу геніальність? Психологам також. Із легкої

руки Ж. Піаже психологи, що вивчали поведінку немовляти, головну можна сказати, виключну увагу приділяли його сенсоричі та моторичі й сенсомоторному інтелекту. Піаже по-своєму розшифрував поняття трансцендентальної схеми, котра виступала у Канта як умова апіорних синтетичних суджень. Піаже увів поняття сенсомоторних, перцептивних, операторних систем, за допомогою котрих він описував етапи формування в дитини допонятійного, до-вербального сенсомоторного мислення. Тим самим він заклав традицію достатньо жорсткого розрізнення безсловесного інтелекту, з одного боку, та бездієвого безобразного вербального, з іншого.

Хибність такого жорсткого розділення видів мислення неодноразово усвідомлювалася та фіксувалася педагогами та психологами, однак для її подолання робиться надзвичайно мало. Будь-яке мислення поліфонічне, що не заважає тому, щоб у кожного його виду був свій контрапункт.

Піаже та його послідовники, звичайно, відзначали строки появи «протомов»: гукання, лопотіння, різновидностей плачу, але не надавали цим видам експресії потрібного значення, не бачили за ними початків семіотизації дитиною своїх власних станів, у тому числі викликаних любов'ю, піклуванням, ласкою та словом матері. С.М. Ейзенштейн назвав голос *звуковою кінечністю*, за допомогою якої мати досягає своєї дитини та доторкається до неї. Я зовсім не хочу принизити значення сенсомоторики в розвитку дитини. Сам Піаже, а до нього досвідчені педагоги і психологи відзначали, що ігри та вправи, що вимагають незначних пальчикових рухів, сприяють розвитку мовнорухового апарату. Я хочу лише сказати, що людське немовля з моменту народження є одухотвореною істотою. Відповідно, дивитися на нього потрібно духовним, а не лише тілесним поглядом. Нагадаю про досвід О.О. Ухтомського, котрий навіть на нервово-м'язовий апарат жаби дивився духовним поглядом, що дозволило йому створити вчення про доміную і закласти основи психологічної фізіології. Поети, художники і філософи добріші, ніж психологи. До них і звернемося.

П. Флоренський наочно побачив в очах свого двохмісячного сина Васі навіть не свідомість, а надсвідомість, чого він ніколи не бачив в очах дорослих людей. Гадаю, що надсвідомість в очах Васі не була спонтанною. Вона пробудилася під зацікавленим та люблячим поглядом батька. Г.Г. Шпет на підставі феноменологічного аналізу свідомості дійшов висновку, що, незалежно від розуміння, якого ми «навчаємося», беззаперечною завжди є наявність здатності до нього. Вона може мати різні ступені – від тупості до дару. Цю здатність Шпет назвав інтелегібельною, тобто розумною інтуїцією, котра вловлює закоріненний у бутті, у світі смисл. А там, де розум, обов'язково присутнє почуття. Діяльність, дії, не здійснюються, а слова не звучать у безмістовній порожнечі. Посилаючись на Арістотеля, Шпет говорить про договір, *consensus*, котрий не може розглядатися як результат якогось розвитку, а сам є його умовою. Для його пояснення Шпет залучає *єдність народження*: «Не лише факт розуміння мови, але ще більшою мірою факт розуміння в межах роду, аж до найбільш невизначених його форм, як механічне повторення, заглиблення у почуття та інше, суть лише вияви цього єдиного «розуміння», що встановлює співжиття як функції *розуму*» [19, с.83]. За словами Августина, він, прагнучи розуміння його дорослими, діяв на власний розсуд. Аналогічні роздуми М. Гайдеггера, котрий увів термін буттєвої зрозумілості: «Ця усереднена та приблизна зрозумілість буття є фактом». Хоча зрозумілість – це ще не осмисленість, все ж певним чином для нас є доступним і смисл [17, с.19-21]. У цьому ж напрямку здійснювалися пошуки начала до досвіду В.В. Бібіхіним. Він говорив не про начало, а про начала, не роз'єднував їх, а поєднував у певну інтегральну (сходу на декартове *cogito*) єдність: *можу – мислю – розумію*, стверджуючи, що така єдність не стільки властивість людини, скільки її сутність [5]. Буттєву зрозумілість Бібіхін розглядав як розуміння, що приймає, де значну вагу може займати нерозуміння. Він ніби продовжив думку Мардарашвілі: «Істота, здатна сказати «я мислю, я існую, я можу» (навіть – мінімум – одне), і є можливістю та умовою світу. Світу, який вона може розуміти, де може за щось відповідати, і

щось із переконанням знати. І достатньо того, повторюю, що це трапляється в якійсь одній істоті у будь-який час та у будь-якому місці, щоб увесь світ міг існувати» [11, с.320]. Мамардашвілі, як і Гайдеггер, стверджував, що розуміння є елементом самого буття.

Але він відзначив важливу властивість народження думки і розуміння: те, що народжує, не передує тому, що народжується. Як у наведеному вище прикладі: самосвідомість Васі пробудилося «тут і тепер». Висловлюючись словами Шпета, до цього воно було у «потенціальному» стані, у стані *готовності бути*.

Зазначу, що усі наведені автори говорили про начало до досвіду, не заторкуючи класичної опозиції нативізму та емпіризму. Вони говорили не про вродженість розуму, свідомості, а про саму собою зрозумілу родову властивість людини. Завершу цю тему сильним аргументом Гайдеггера: «Початок приховано має в собі завершення. В істинному началі ніколи не буває примітивного починаючого. У примітивного немає майбутнього, оскільки немає стрибка, що прокладає основу і приносить дари, та стрибка вперед. Примітивне нездатне давати нічого, окрім того, у полоні чого воно саме знаходиться, бо не має нічого іншого. Початок же, навпаки, завжди має в собі невідому повноту небувалого обширу, а це значить – суперечки з усім, що бувало» [17, с.213].

М.М. Бахтін також як Л. Леві-Брюль та К. Леві-Строс заперечував проти зведення розвитку, наприклад, людського мислення до подолання давнього невігластва й незнання, розглядання первісного мислення на фоні сучасного. Не без іронії він говорив про необхідність контрольної спроби розглядати сучасне мислення на фоні первісного й оцінити його у світлі останнього [3, с.135]. Подібна контрольна перевірка осмислена й стосовно дитячого та дорослого мислення. Устами немовляти говорить істина, і це – не надто сильне перебільшення. Більша пам'ять людського роду не може бути примітивною. За всієї безсумнісної користі збагачення дитячого *сogito* засобами-медіаторами, створені ними надобви та рови опосередкувань зменшують, а той і нищать дитячу безпосередність і інтелігібе-

льну інтуїцію в її основі. Повернення до багатства витоків і начал завжди є благом. Я, правда, не переконаний, що таке повернення є вічним.

Тут доцільно пригадати Л.С. Виготського, котрий розрізнявав натуральні (нижчі) та культурні (вищі) психічні функції, і багато роздумував про те, як долається прірва між ними. Одна з його останніх гіпотез датована 1930 роком: «Вищі психічні функції не надбудовуються, ніби другий поверх, над елементарними процесами, але являють собою нові психологічні системи, що включають у себе складне переплетення елементарних функцій, котрі, коли включені в нову систему, самі починають діяти за новими законами» [6, с.58]. Із цим можна було б погодитися, якби автор указав, звідки беруться вищі психологічні системи. У версіях Августина, Шпета, Мамардашвілі, Гайдегера, Бібіхіна ми одразу маємо справу з первинною та вищою інтегральністю (розумне почуття, чутливий розум). У неї шлях подальшої диференціації та розвитку. Наслідком чого є багатство душевного життя, із чим має справу психологія. Здається, Ж. Ренан говорив, що людина росте корінням угору. Іноді так уявляють собі і Світове дерево. Звичайно, розмова про начало та начала завжди проблематична і викликає нескінчені суперечки. Що робити? *Порядок творенья обманчив / Как сказки с хорошим концом* (Б. Пастернак).

Усе ж прийємо положення про те, що немовля одразу готове прийняти запрошення, виклик з боку культури та перевершити її у певних сферах досягнення. Воно саме починає породжувати знаки, зрозумілі дорослим, тобто породжувати елементи культури. Правий був О. Мандельштам:

*Быть, может, прежде губ уже рождался шепот
И в бездревесности кружились листья,
И те, кому мы посвящаем опыт,
До опыта приобрели черты.*

Завдяки додосвідному розумінню, чутливому розуму, виявляється цілком неправдоподібною *швидкість внутрішнього прогресу*, котра, за Бродським, *быстрее, чем скорость мира*:

*Скрити, мое перо, мой коготок, мой посох.
Не подгоняй сих строк: забуксовав в отбросах,
эпоха на колесиках нас не догонит, босых*

Звичайно, висока швидкість внутрішнього прогресу не су-перечить тому, що він триває десятиліттями. Яке відношення сказане має до гетерогенезу слова, образу, дії? Як образ і дія включаються у тканину слова, що робить його основним принципом *cognoscendi*, *домом буття*?

Не будемо за Л.С. Виготським, Ж. Піаже, Дж. Брунером та багатьма іншими відкладати на 1,5-2 роки мовний розвиток дитини. Такий розвиток починається з «верхнього до». Слово су-проводжує немовля з дня народження. Мати, котру Л. Вітгенштейн назвав першим психоаналітиком дитини, безперервно коментує його поведінкові акти, так само, як і власні, пов'язані з піклуванням про нього. У такому *поєднаному спілкуванні* та *спільній дії* любляча мати дарує йому душу, піклування, слово. Слово як павутиння смислу (М. Вебер) поступово огортає дитину ззовні, проникає в його почуття, образи, рухи, дії стає *судинною смисловою системою* (Г.Г. Шпет) його внутрішньої форми. (Сказане можна розглядати як ще одну версію інтеріоризації – інтеріоризації не інтеріндивідних стосунків, не предметної діяльності, а інтеріоризацію смислу). Мати виступає в ролі сівача «сім'яного логосу», котрий дозріває та росте у благодатному ґрунті дій та образів, достатньо зрошених її власними емоціями та емоціями дитини. Нагадаю, що за Декартом дія, при-страсть, терпіння – одне. В актах такого зростання й розвитку набувається відчутний життєвий досвід опредмечування та позначення дитиною своїх відчуттів, рухів, станів, а також позначення речей, що її оточують.

Завершуючи розмову про гетерогенез, варто сказати, що протягом розвитку диференціація та інтеграція йдуть поруч. Диференціація веде не до розпаду, а до створення нового. Віддифереційовані елементи одразу ж збагачують початкову цілісність, а коли їхнє число збільшується, утворюють нову.

Іншими словами, ми завжди маємо справу з *людиною зібраною*, звичайно, ступінь чи міра цієї зібраності може бути до-

силь рiзною. Межею зтягування в одне цiле усiх людських сутнiсних сил (духовних, душевних, фiзичних) виявляється вiдповiдальним вчинком, котрий є «здiйсненням рiшення – уже без виходу, невиправно i без повернення; вчинок – останнiй *пiдсумок*, усебiчний остаточний висновок; вчинок стягує, спiввiдносить та вирiшує в єдиному, одному й уже останньому контекстi i смисл, i факт, i загальне та iндивiдуальне, i реальне та iдеальне, бо все входить в його вiдповiдальну мотивацiю; у вчинку вихiд з тiльки можливостi в *єдинiсть раз i назавжди*» [2, с.29].

У вiдповiдальному вчинку, котрий, звичайно, не може бути предметом вивчення (тiльки – захоплення, подиву, ненавистi) психологiї, ми, тим не менш, знаходимо заголовки будь-якого пiдручника з психологiї, де перераховуються усi психiчні функцiї. Не забудемо при цьому, що за М.М. Бахтiним, не лише дiя, але i слово може бути вчинком. Воно може стати твором i, тим самим, увiйти у склад духосфери ноосфери, у культуру. Невипадково П. Флоренський назвав слово амфiбiєю, що живе у внутрiшнiх та зовнiшнiх свiтах.

Зовнiшнi та внутрiшнi форми слова, образу, дiї. Слово, що досягає, стає внутрiшньою формою образiв, рухiв, дiї, афектiв, починає грати свою роль метаформи. Внутрiшнi форми, що здавалися нам невербальними, дуже рано стають вербальними, хоча вони ще не вербалiзуються. Так формується новоутворення, котрому М.К. Мамардашвлi дав парадоксальну назву: *невербальне внутрiшнє слово*. Експлозiя, що вiдбувається в 1,5-2 роки, вулканiчний сплеск мовленнєвої дiяльностi дитини, що розглядається М. Монтесорi як початок мовного розвитку, являє собою зовсiм не початок, а вихiд дозрiлого слова назовнi.

При цьому воно виходить не порожнiм, а всотавши соки того ґрунту, де дозрiвало та росло. Однак це доволi дивний «вихiд». Слово, разом зi смислом, виходить назовнi та залишається внутрiшньою формою актiв, котрi воно, здавалось би, залишило. (Це як з душею, чим бiльше даруєш її iншому, тим бiльше тобi залишається). «Залишивши» їх, ставши внутрiшньою формою, слово захопило їх з собою, але вже в якостi своєї внутрiшньої

форми. Така ось діалектика! Слово є, і слова немає. Образ є, і образу немає. Дія є, і дії немає.

Або інакше: У слові, що береться як внутрішня форма, присутні в якості внутрішніх форм образ і дія. За тою ж логікою у дії в якості внутрішніх форм слово й образ, а в образі – слово і дія (рис. 1).

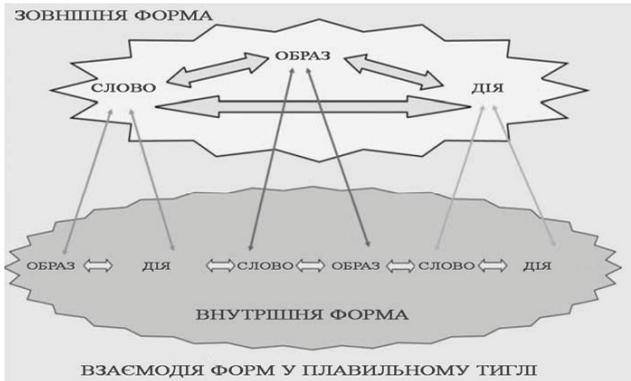

Рис 1. Зовнішні й внутрішні форми слова, образу, дії.
Угорі – зовнішні форми, внизу – «бахрома» внутрішніх форм.

В актах свого становлення вони взаємно опосередковуються та збагачують одне одного (рис. 2).

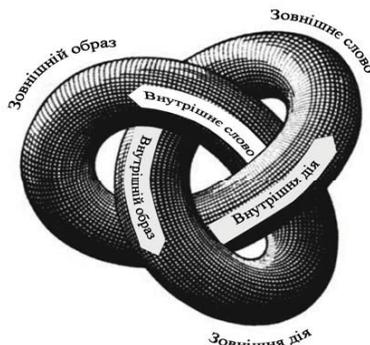

Рис. 2. Переплетення зовнішніх та внутрішніх форм і їхніх взаємоперетворень.

Вони статъ певними цілісностями, гештальтами, сенсорними еталонами, оперативними одиницями сприйняття й дії, двопоняттєвими узагальненнями-комплексами, життєвими поняттями-уявленнями, концептами, науковими поняттями і т.п. Їхніми спільними рисами є, по-перше, предметна значимість і смисл, по-друге, аmodalьні диференціальні й інтегральні моторні програми актуалізації усіх перерахованих новоутворень. Таким чином, зрозумілі образ і дія цілковито заслуговують найменування невербальних внутрішніх (і зовнішніх) слів, котри оперують не лише діти, але й дорослі. Загалом, дія, образ, поза, жест, обличчя, мовчання також можуть розглядатися як зовнішнє невербальне слово, часом значно більш виразне, ніж слово, що звучить. Саме слово, що знаходиться у внутрішній формі перерахованих новоутворень, являє нам їхній смисл.

Звичайно, бахрома внутрішніх форм слова, образу, дії набагато багатша: у них є перцептивні, операційні значення, співзначення та мовчазні, але динамічні смисли:

*В закрытїи глаз, в покое рук –
Тайник движенья непочатый*

О. Мандельштам

На початкових етапах розвитку дитини слово приваблює її не стільки власним значенням, скільки значимістю (В.В. Бібіхін), навіть значущістю (О.А. Сєдакова). Хочу попередити проти натуралістичного тлумачення внутрішньої та зовнішньої форм та їхнього співвідношення. Внутрішньою формою слова є не образ речі з усіма її чуттєвими якостями. Такий образ не під силу слову, він не під силу для думки, котра, протягнувши, увесь речний багаж, високо б не злетіла. За Г.Г. Шпетом, внутрішні форми не речні, а предметні. Предметний момент у структурі слова – це момент не чуттєвого сприйняття, а розумового, інтелектуального: «Слово вказує тепер на дещо, що презентує, що досягається не за вказівним пальцем, не за чуттєвою інтуїцією, а за інтелектуальною» [18, с.218]. Шпет не змішує «предмет» і «річ»: «І дійсно, річ є предмет реальний. А предмет є річчю ідеальною» [18, с.219]. Значить, будь-яка зовнішня форма, якщо вона слово, образ, дія, афект, має в собі перетворені

ідеальні віртуальні внутрішні форми, що, правда, ми добре знаємо за власним досвідом. Ми відчуваємо дискомфорт, зустрічаючись із порожнім словом, з ілюзорною, компенсаторною, суєтною діяльністю, мертвими картинками, оббілованим символом і взагалі, з фальшивим зайцем.

Мамардашвілі говорив про закон названості власним іменем, закон іменованості, що є передумовою історичної сили, її форми: «Глухе переплетення глухих життєвих спонукань, кожне з яких само по собі законне, але безгласне. І – нічого не виробляється. Що відбувається насправді? Що є? Якщо навіть не назване... Немоżliво дізнатися. Біль того, для неназваної речі неможливо і стати. Реальність, не маючи люфту вільних іменувань і простору руху на змагання, не доходить до повноти й цілісності життєздатного й повноцінного існування, до ясного й зрілого вираження своєї самотньої природи. Як і взагалі все нове, якщо воно не опиняється у просторі, охопленому відлунням його відкритої названості. Адже це поле, де можна здійснювати зусилля і *відповідати*: воно ж є також антропогенним полем, антропогенним середовищем.

А як відповідати, якщо тебе не гукнули ... на ім'я» [11, 62]. Ще більш рішучий С.С. Аверінцев: «Творець приводив творіння у буття так, що гукав речі, звертався до них, ризикнемо сказати – розмовляв до них, промовляв до них; і вони почали бути, тому що буття – це перебування всередині розмови, всередині спілкування» [1, с.816].

В. В. Набоков, що знав цінність спілкування і пізнав його дефіцит, писав про чари недоназваного природного світу та про жах, що викликає загалом неназваний міський світ. Останній випадок – це фантазія письменника, мабуть, спровокована його емігрантським досвідом (оповідання «Жах»).

Саме антропогенне середовище (духосфера, ноосфера, семіосфера, когнітосфера, а найголовніше – сфера розмови без закінчення і без зупинки) є головною необхідною умовою гетерогенезу слова, як і гетерогенезу особистості, котра є агрегатом слів, синтезованих у слово слів – ім'я (П. Флоренський). І саме це середовище іменується словом з моменту приходу в нього

людської істоти. Від самого початку слово пов'язується зі своїм внутрішнім еквівалентом, чи то річ, чи дія, подія, обличчя, частини тіла – свої та чужі і т.п. Це і є живий принцип дослідного оволодіння словом, у тому числі й *кипіння* дитячої словотворчості. Звичайно, людина може засвоювати терміни, що позначають неіснуючі явища і побудовані за законами. Такі слова О. Шпенглер називав мовними «псевдоморфами».

Вони можливі, коли слова не пов'язані з актами спостереження, поведінки, дії, коли слово, взяте з одного світу, вживається в іншому поза своєю та з нав'язаною йому новою внутрішньою формою. Тоді слова стають знаками без плоти і крові, і ми маємо справу з дублями, утопіями, симулякрами, ідеологіями, *обманами путеводними, вечними істинами, из которых строятся казематы* (В'яч. Іванов).

Викладена логіка (і психологія) оволодіння словом змушує замислитися про те, що людина не просто засвоює, завчас слово, вона його породжує з посіяного сімені. В.В. Кандінський свого часу сказав: «Зовнішнє, не народжене, внутрішнім, мертвонароджене». Справедливе й зворотнє, висловлене Шпетом положення. Якщо «внутрішнє» лише не вирішена зовнішньо, назовні ідея, вона ніщо: «Але якщо вона – жива дійсна ідея, вона не «лише ідея», а ідея, тобто вид, перш за все, зовнішній видимий вигляд» [18, с.191]. Сказане має прямий стосунок до взаємовідносин зовнішніх і внутрішніх форм слова, образу та дій та їх породженню.

Тому-то ми з повним правом говоримо: моє слово, моя рідна (від роду) мова. Працює бахтінська послідовність: чуже слово – чуже своє – своє чуже – своє слово. Бібіхін писав, що поезія – це вхід через власне слово у власне слово [5], тобто у *дім буття*, куди вона запрошує читача. Ставши своїм, власним словом, воно стає своїм-живим словом, справжнім функціональним органом індивіда, в якому поєднуються сили слова, ейдетичної енергії, енергії дії, самого суб'єкта. Своє слово – це безпосереднє, значить – вільне слово, що скинуло з себе пута опосередкування. Воно і сприймається настільки ж безпосередньо, як і музика. Людина, що не має свого слова, сам стає органом,

тупим знаряддям мертвої букви, мертвого, не зрідка смердючого чужого слова. Власне, він навіть не орган, а незнищений щедрінський «органчик», котрий виконує дві п'єси – «Роззорю!» та «Не потерплю!» Історія цього міста триває і донині. Щасливим виключенням із цього правила стають поети, котрі самі як органи мови значною мірою визначають його розвиток.

Слово, як і образ, як і дія, повинно будуватися не лише у своїй внутрішній, але й зовнішній формі. У свою чергу, внутрішні форми будують *пространства внутренни избыток* – той сор, из какогo, не ведая стыда, растут стихи. Найголовніша таємниця окреслена А. Ахматовою: як з такого сміття ростуть вірші? Або: як зі свого надмірного бачення (М.М. Бахтін) художник створює свій твір. Як в одному, так і в іншому випадку з гетерогенного матеріалу виплавляються (викристалізуються) найчистіші гомогенні форми? Юрій Тинянов говорив про гетерогенні елементи, що занурюються в гомогенні конструкції. І ці різноманітні елементи (Тинянов називав їх еквівалентами) динамізують форму, наприклад, поезія всотує в себе образи, котрі посилає на світ [13, с.149-150], являє їх у слові. Аналогічним чином читач може бачити в картині художника рух, і навіть час. Надлишковості та багатству внутрішнього простору протистоїть порожнеча чи пуста, котра окрім марева нічого не може породити. Це добре розумів Б. Пастернак. У нього була своя версія значення *словесного сора* у творчості:

*Легко проснуться и прозреть,
Словесный сор из сердца вытрясть
И жить, не засоряясь впредь,
Все это – не большая хитрость.*

Таким чином, гетерогенність та гетерогенез мають безпосереднє відношення до таємниці творчості. Зовнішні і внутрішні форми слова, образу, дії потраплять в алхімічний чарівний *плавильный тигль* (В. Гумбольдт, З. Фрейд, Л. Вітгенштайн), де відбувається переплавлення почуттів (Л. С. Виготський)¹. За ре-

¹ Чи то побічним, чи то прямим підтвердженням високого творчого потенціалу, яким володіє melting pot, є приклад США.

цептом алхіміків у плавильню додаються кілька унцій злості, любові, таланту, генія і виплавляються поетичні, живописні, музичні форми, основою та імпульсом для яких слугує те ж саме твориме та творене осмислене та обмислене слово. Про долю слова у поезії неправдоподібно серйозно роздумував зазвичай іронічний Амброз Бірс:

*А что со словом в стихах?
Как оно там творится?
Сердцем подсказанное,
Душой поэта улышанное,
Страстью записанное,
глазами чувств прочитанное
И в звуки речь вновь облаченное,
Затем в судьбе читателя запечатленное,
Словно в мир возвращается, смыслами обогащенное.
У поэзии слово и этим словом смисли роз-мовляють.
Чудо поэзии – слово претворенное,
Вместившее душу творца,
И этим одушевленное.*

Наскільки така, наповнена смислом і пристрасною, робота тигля, що володіє творчим потенціалом, є несвідомою та чи є вона такою, - це сюжет для спеціальної розмови [9].

Для читача, котрого не впевнило похвальне слово слову, що прозвучало у цьому тексті, наведу (замість підсумків) гімн слову, який належить Томасу Еліоту:

*Если утраченное слово утрачено,
Если истраченное слово истрачено,
Если неулышанное, несказанное
Слово не сказано не сказано и не улышано, все же,
Есть слово несказанное,
Есть слово без слова. Слово
В мире и ради мира:
И свет во тьме светит, и ложью
Встал против Слова немирный мир,
Чья ось вращения и основа –
Все тоже безмолвное Слово...*

Список використаних джерел

1. Аверинцев С.С. София-Логос: Словарь. (Собр. соч. Т. 3) / Сергей Сергеевич Аверинцев. – Киев : Дух і Літера, 2006, – 912 с.
2. Бахтин М.М. Собрание сочинений : В 7 т. / Михаил Михайлович Бахтин. – М., 1996 –:
Т.1. Философская эстетика 1920-х годов. – М. : Русские словари; Языки славянских культур, 2003. – 957 с.
3. Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. / Михаил Михайлович Бахтин. – М., 1996 –:
Т.5. Работы 1940-х – начала 1960-х годов. – М. : Русские словари; Языки славянских культур, 1997. – 732 с.
4. Библихин В. В. Грамматика поэзии. Новое русское слово / Владимир Вениаминович Библихин. – СПб. : Издательство Ивана Лимбаха, 2009. – 592 с.
5. Библихин В.В. Мир. Курс, прочитанный на философском факультете МГУ весной 1989 года / Владимир Вениаминович Библихин. – СПб. : Наука, 2007. – 431 с.
6. Выготский Л.С. Собр. соч. : В 6 т. / Лев Семенович Выготский. – М., 1982-1984. –
Т.6. – М. : Педагогика, 1984. – 400 с.
7. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / Вильгельм Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 448 с.
8. Зинченко В.В. Слово сильнее государства / В.В. Зинченко // Альтер-Эго. – №1. – 1992.
9. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт / Владимир Петрович Зинченко. – М. : Языки славянских культур, 2011. – 592 с.
10. Кандинский В.В. О духовном в искусстве / Василий Васильевич Кандинский. – М. : Архимед, 1992. – 109 с.
11. Мамардашвили М.К. Сознание и цивилизация / Мераб Константинович Мамардашвили // Человек в системе наук. – М., 1989.
12. Паскаль Б. Мысли. Афоризмы / Блез Паскаль. – М. : «АСТ, Астрель», 2011. – 336 с.
13. Петровская Е.В. Теория образа / Елена Петровская. – М. : РГГУ, 2010. – 284 с.
14. Рабинович В.Л. Слово евангелиста Иоанна в учительской культуре средневековья (опыт комментария) / В.Л. Рабинович // Человек в системе наук. – М., 1989.
15. Тресмонтан К. Разум / К. Тресмонтан // Страницы. – №4. – 1996.

16. Флоренский П.А. Собрание сочинений / Павел Александрович Флоренский. – М. : Правда, 1990 – Т.2. – У водоразделов мысли. – 1990. – 446 с.
17. Хайдеггер М. Что зовется мышлением? / Мартин Хайдеггер. – М. : Академический проект, 2007. – 351 с.
18. Шпет Г.Г. Искусство как вид знания. Избранные труды по философии культуры / Густав Густавович Шпет. – М. : РОССПЭН, 2007. – 712 с.
19. Шпет Г.Г. Мысль и Слово. Избранные труды / Густав Густавович Шпет. – М. : РОССПЭН, 2005. – 688 с.

В.П. Зинченко

СЛОВО И ЛИЧНОСТНОЕ БЫТИЕ

Статья посвящена анализу слова как сложного феномена, который определяет особенности психической жизни личности и выступает универсальным механизмом выражения ее внутреннего мира. Проанализированы взгляды на значение слова в жизни психологов, философов и литераторов.

Проанализированы теоретические взгляды на роль слова в развитии высших психических функций человека, интериоризации и личностном развитии. Определено соотношение слова и деятельности человека, слова и поступка личности.

Подчеркнуто, что освоение личностью норм культуры происходит с помощью слова, в котором сочетаются его сила, эйдетическая энергия, энергия действия и самого субъекта деятельности.

В статье проанализированы особенности взаимосвязи внешней и внутренней речи, единство слова, образа и действия в психической активности субъекта; особая роль внутренней речи в становлении личности. Описаны особенности гетерогенности и гетерогенеза слова в его отношении к тайне творчества.

Ключевые слова: *слово, бытие, личностное бытие, личностное развитие, внутренняя и внешняя речь, гетерогенность и гетерогенезис слова.*

V.P. Zinchenko

THE WORD AND PERSONAL BEING

The article is devoted to the analysis of the word as a complex phenomenon, which determines the peculiarities of the personal psychic life and becomes a universal mechanism of the personality's inner world ex-

pression. The approaches to the word's meaning and its role in the individual life of prominent psychologists, philosophers, writers, and poets are discussed.

It has been shown that the personal experiences, feelings, emotions, and cognitive peculiarities are concentrated in the word. The link between speaking and motor, sensory-motor activity, thinking, and world comprehension is postulated. The protruding ideas of different theoretical schools about the peculiarities of child's speaking development, its interconnections with the personality's becoming are analyzed. The attention is focused on the unity of the processes of integration and differentiation in that development.

The role of the word in the development of high psychic functions, interiorization, and personal becoming is shown. The correlation between word and person's activity is revealed. It has been shown that the word becomes a moral act.

We underline that personality mastering the culture by means of the word, in which the strength of the word as well as its eidetic energy, energy of act and spiritual energy unite.

In the article the peculiarities of outer and inner speaking, of word's subjectivity, image and act unity in subject's psychic activity are discussed. The outstanding role of inner speaking in the process of personal becoming is shown. The peculiarity of word's heterogenic and heterogenesis related to the mystery of creative activity are analyzed.

Key words: *word, personality, personal being, personal development, inner and outer speaking, word's heterogenic and heterogenesis, creative activity.*

Надійшла до редакції 5.11.2012 р.

Переклад з російської Б.В. Сторохи